

Anykštėnų patarmės diferenciacija

ŽANETA MARKEVIČIENĖ

Lietuvos edukologijos universitetas, T. Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius

El. paštas: zeneta.markeviciene@vpu.lt

Lietuvių kalbos tarmės gerai iširtos, bet, nagrinėjant labai gausią empirinę medžiagą (garso įrašus, transkribuotus tekstus), dar galima rasti nežinomų ar mažai žinomų dalykų. Šiame straipsnyje šiek tiek koreguojamas požiūris į kai kurias anykštėnų patarmės ypatybes, jų pobūdį ir paplitimą. Tikslinamos ir patarmės ribos, nes įvairiuose tarmių žemėlapiuose ir aprašuose jos ne visai vienodos, o senesniuose šaltiniuose nesutapimai labai dideli. Straipsnyje stengiamasi parodyti nepaprastą anykštėnų patarmės įvairovę. Sunku rasti kad ir neilgą posakį, kuris visame plote būtų tariamas vienodai. Tuo anykštėnai skiriasi nuo kaimynų uteniškių, kurie turi labai nedaug ryškesnių skirtumų. Nustatoma šiaurinių ir pietinių anykštėnų riba. Svarstomos kai kurių tarminių ypatybių atsiradimo priežastys ir sąlygos.

Raktažodžiai: anykštėnų patarmė, arealas, kirčiuotų pailgėjusių balsių *a*, *e* kitimas, šiauriniai ir pietiniai anykštėnai

IVADAS

Rytų aukštaičių anykštėnų patarmė aiškiai identifikuota Alekso Girdenio ir Zigmo Zinkevičiaus sudarytoje lietuvių kalbos tarmių klasifikacijoje [2, 144–147]. Nubrėžtos aiškios jos ribos. Daug plačiau ši patarmė aptarta Z. Zinkevičiaus knygoje *Lietuvių tarmių kilmė* [23, 86–89]. A. Salys nurodė, kad pagrindinis skiriamasis *rotininkų* tarmės (pagal dabartinę klasifikaciją – anykštėnų patarmės) bruožas – kiekvieno kirčiuoto negalūninio balsio *a* vertimas į *ɔ*. (vadinamasis *rotininkavimas*), pvz., *rɔ.tas* „ratas“, *dɔ.rbas* „darbas“ [15, 119–120; 16, 306–307]. Vis dėlto balsis *a* gali būti verčiamas į *ɔ*. ir kai kuriose galūnėse, pvz., *šitɔ.m* „šitam“, *miškɔ.m* „miškams“. Ir atvirkščiai – negalūninis kirčiuotas balsis *a* gali išlikti trumpas ir nevirsti į *ɔ*, pvz., *kàstum*, *ràsis*. Todėl tikslesnis *rotininkavimo* apibūdinimas – kirčiuoto pailgėjusio *a* virtimas į *ɔ*.

Aptariant *rotininkavimą*, visada kalbama ir apie analogišką balsio *e* vartimą į *ɛ*, pvz., *sɛ.nas* „senas“ [23, 86; 8, 25–26, 457]. Ši ypatybė būdinga ne visiems anykštėnams.

Seniausiuose bandymuose skirstyti lietuvių kalbos tarmes apie anykštėnų patarmę ar bent šiam plotui būdingas ypatybes nėra informacijos. Danieliaus Kleino 1653 m. parašytoje pirmojoje lietuvių kalbos gramatikoje *Grammatica Litvanica* (toliau – PLKG) kalbama apie Vilniaus krašto gyventojus (vilniečius), kurie taria *unt dungaus* „ant dangaus“, *žinklai* „ženklai“, *su galyby didžiu* „su galybe didžia“ [14, 406], *Angelu* „angelą“, *Ponu gėru* „poną gerą“ [t. p., 440], *tu adinu* „tą valandą“, *tu dūnu* „tą duoną“ [t. p., 445], *giefmy* „giesmę“, *geryby* „gėrybę“ ar „gėrybę“ [t. p., 448]. Aiškiai matomos svarbiausios rytų aukštaičių tarmės ypatybės – dvigarsių

an, en balsinių dėmenų ir balsių *q, ę* siaurėjimas. Prie šios Vilniaus tarmės pritikėtų ir anykštėnai, bet D. Kleinas, be abejo, turėjo galvoje tik Vilniaus apylinkių tarmę.

Panaši padėtis yra Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco gramatikoje *Compendium Grammaticae Lithvanicae* (toliau – S.-Sz.). Išskirtoje Karališkosios Lietuvos tarmėje šie dvigarsiai ir balsiai taip pat yra pakitę pagal rytų aukštaičių tarmės dėsnius: *dungus* „dangus“, *Unkšti* „anksti“, *unt* „ant“, *žinklas* „ženklas“, *žiami* „žemė“, *Karalyfti* „karalystė“, *Diddibi* „didybė“ ir kt. Bet neaiški nei šios tarmės teritorija, nei jos diferenciacija [17, 69](1).

Apie rytų aukštaičius savo gramatikose apskritai nekalbėjo nei Augustas Šleicheris [18, 4–6], nei Friedrichas Kuršaitis [6, 1]. Jonas Juška, išskyręs rytų lietuvių kalbą, taip pat jos nediferencijavo [4, 8]. Jis aptarė tik visiems rytų aukštaičiams būdingą priebalsio *l* kietumą prieš balsius *e* ir *i*, dvigarsio *an* kitimą ir balsio *e* platų tarimą [4, 28–34].

Anykštėnų galima pradėti ieškoti Antano Baranausko knygelėje *Замѣтки о литовскомъ языкѣ и словарьѣ* pateiktoje tarmių klasifikacijoje. Autorius, aptardamas R4 tarmę (Rytėczai ketvirtėji), mini Anykščius, Kurkliūs, Bálninkus – vietoves, kurios tikrai priklauso anykštėnams [1, 51]. A. Baranauskas rašė, kad R4 ir R5 tarmėse (apytikriai atitinkančiose dabartinius anykštėnus ir kupiškėnus) sakoma *wōkaras* „vakaras“, *dóiktas* „daiktas“, *dórbas* „darbas“, *bóltas* „baltas“ [1, 71].

Kazimiero Jaunius ir A. Salio klasifikacijoje anykštėnai pavadinti *rotininkais*. Terminas nėra visai tinkamas, nes *rotininkuoja* ir kupiškėnai. Vėliau paaiškėjo, kad dalis anykštėnų ne *rotininkuoja*, o *ruotininkuoja* – taria *ruó.tas* „ratas“, *dúo.rbas* „darbas“. A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus sudarytoje tarmių klasifikacijoje vartojamas terminas *anykštėnai* tokių problemų nekelia [2, 145–146]. Galima paminėti, kad K. Jaunius užrašė ir iki šiol populiarių pirmąjį *rotininkišką* sakinį: *rotai vorgina orklį* [3, 386].

1. PATARMĖS TERITORIJOS PROBLEMAS

1. 1. A. Baranausko tarmių klasifikacijoje R4 tarmei priskirtos ir anykštėnams nepriklausančios vietovės: Salāmiestis (kupiškėnų patarmė), Žiobiškis, Debeikiai, Výžuonos, Alantà (uteniškių patarmė) [1, 51]. 1920 m. išleistoje knygoje *Litauische Mundarten I* jis R4 tarmei irgi priskyrė Salāmiestį, Výžuonas, Žiobiškį [11, 32–35, 52–72]. Skāpiškio tekstai kažkodėl pateikti ir tarp R4, ir tarp R5 tarmių tekstų [11, 8–21, 47–52].

1. 2. A. Salys *nedadininkuojantiems rotininkams* (pagal dabartinį terminą – anykštėnams) priskyrė didelę teritoriją, apėmusią ir Ālantą, Vidėniškius, Iñturkę, Giedraičius [15, 119; 16, 306–307]. Z. Zinkevičius mano, kad A. Salys šio fakto „neišlaužė iš piršto“ – ten iš tikrųjų būta *rotininkavimo*, tik jis vėliau išnykęs, *rotininkų* plotas susiaurėjęs [23, 86–87]. Vis dėlto A. Salio žinios apie kai kurių tarminių ypatybių izofonas nebuvo tikslios. *Žalininkais* jis iš esmės laikė tik uteniškius – jiems nepriskyrė širvintiškių, dalies anykštėnų teritorijos [15, žemėl. po p. 140]. Neįmanoma patikėti, kad, pavyzdžiui, iki 1935 m. Kavarske arba Širvintosė žmonės būtų tarę *bro.lalis* „brolelis“ ir tik vėliau pradėję *žalininkuoti* ir tarti *bra.lalis*. A. Salys rytų aukštaičiams nepriskyrė Gėlvonų [15, žemėl. po p. 140]. Net ir vėliau, susipažinęs su A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus tarmių klasifikacija, autorius savo nuomonės nepakeitė [16, žemėl. tarp p. 302 ir 303]. Todėl neva buvęs *rotininkavimas* Alantojė, Vidėniškiuose, Iñturkėje, Giedraičiuose kelia didelių abejonių.

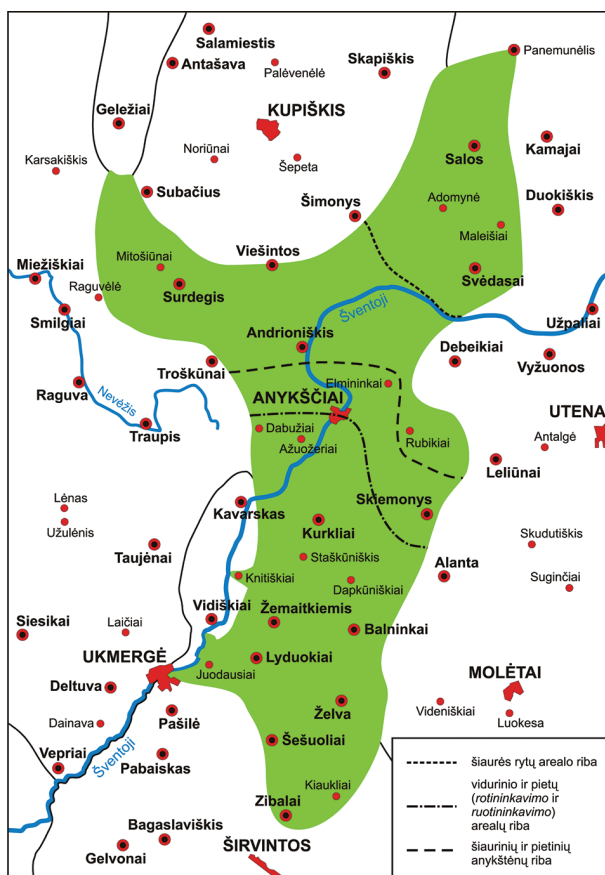
1. 3. Pirmajame A. Girdenio ir Z. Zinkevičiaus tarmių žemėlapyje vakarinė anyštėnų patarmės riba nuo Anykščių beveik iki Ukmergės eina palei Šveñtąją [2, žemėl. tarp p. 147

(1) Svarstymus ir smulkias pastabas apie tarmes senosiose lietuvių kalbos gramatikose aptarė Z. Zinkevičius [24, 52–57].

ir 148]. Vėliau pats Z. Zinkevičius labai teisingai pažymėjo: „Anykštėnų skiriamoji izofona visą laiką eina pagal Šventosios upę, o vietomis, atrodo, netgi pasitraukia kiek į rytus nuo jos (iširti nebuvo progos)“ [21, 138]. Šio straipsnio autorė abejonių keliančią atkarpą patikrino 1994 metais. Paaiškėjo, kad Vidiškių ir Kavarsko parapijų kaimai, esantys kairėje Šventosios upės pusėje (Siesartis, Radiškiai, Girlaukis, Kopūstėliai, Jakšiškis, Žvirblėnai, Kunigėliai ir kt.), iš tikrųjų priklauso ne anykštėnų, o širvintiškių patarmei [19, 86]. Riba nuo Šventosios atsitraukia į rytus gana ilgu ruožu. Į šiuos patikslinimus neatsižvelgta LKTCh pateiktame anykštėnų patarmės žemėlapyje. Vakarinė patarmės riba nuo Anykščių iki Juodausių ištaisai eina palei Šventąją [10, žemėl. tarp p. 142 ir 143]. Patarmės riba šioje atkarpoje pakoreguota Vido Kavaliausko ir Žanetos Markevičienės žemėlapyje *Lietuvių kalbos tarmės* [5].

1. 4. Nevienodai identifikuojama Panemunėlio šnektą. Z. Zinkevičius ją skiria anykštėnams [20, 446, 526]. LKTCh pateiktame minėtame žemėlapyje Panemunėlis yra uteniškių patarmės plote. Ši šnektą laikytina ribine, nes *rotininkuojama* ne visoje Panemunėlio parapijoje, o tik pietvakarinėje jos dalyje.

1. 5. Piečiausia anykštėnų šnektą yra ne Kiaukliai (12 km į šiaurės rytus nuo Širvintų) [10, žemėl. tarp p. 142 ir 143], o Zibalų miestelis (4 km į šiaurę nuo Širvintų). Taigi anykštėnų patarmė pietuose visai priartėja prie Širvintų miesto (žr. pav.).



Pav. Anykštėnų patarmės žemėlapis

2. PAGRINDINĖ ANYKŠTĖNŲ PATARMĖS YPATYBĖ (ROTININKAVIMAS)

Anykštėnų patarmės plotas palyginti nedidelis, bet kai kurių garsų tarimas įvairiose vietose nepaprastai skiriasi. Plg. sakinį *Broliai ir mažos seserys bėgo tėvelio sodelin* skirtingose šnektose: *brálei ir mǎžǎ(s) sėseriš bėgǎ. tǎvėlǎ. sǎdėlin* || (Svėdasai); *brǎli ir muǎža(s) siėseriš bėgǎ teviėle sadiėlin* || (Žėlva). Skiriamasis patarmės požymis (vadinamasis *rotininkavimas*) įvairiose patarmės dalyse irgi nemenkai skiriasi.

2. 1. *Rotininkavimas* yra kirčiuoto pailgėjusio balsio *a* vertimas į *ǎ*, ir analogiškas balsio *e* vertimas į *ę* (ne visame patarmės plote). Iš tikrųjų tai sudėtingas reiškinys. Pagal šių dviejų balsių tarimą anykštėnų patarmėje galima skirti tris arealus.

1. Šiaurės rytų arealas (Svėdasai, Sėlos, Panemunėlis). Čia pakinta tik kirčiuotas pailgėjęs balsis *a*, bet nekinta *e*, pvz., *kǎsa* „kėsa“, *mǎtǎ* „mato“, *dǎrbas* „darbas“, *bǎltas* „bėltas“, bet *gėras* „gėras“, *vėda* „veda“, *kėlmas* „kelmas“, *vėrda* „verda“ ir kt. Dauguma rytų aukštaičių balsį *e* prieš tolesnio skiemens užpakalinės eilės balsius platina: *gėras* „gėras“, *vėrdu* „verdu“. Aptariamose šnektose balsis *e* tokioje padėtyje lieka nepaplatėjęs, pvz., *gėras* „gėras“, *vėrdu* „verdu“, *nėša* „neša“. Neplatų balsį *e* turėjo tarti ir kiti anykštėnai – kitaip jis nebūtų galėjęs virsti *rotininkišku e*.

Šiaurės rytų arealas turi ir daugiau specifinių ypatybių. Visų pirma jis skiriasi senųjų ilgųjų balsių *ā*, *ē* išlaikymu ir nevirtimu į *o*, *ė* kirčiuotame skiemenyje (vadinamuoju *žadininkavimu*). Plg. Svėdasuose užrašytą sakinį: *brálei nǎri piřk(ř) tǎ. sǎdu*. || „Broliai nori pirkti tǎ sodǎ“. Rytų aukštaičių tarmėje yra ir daugiau *žadininkų* salelių: Bėlninkų–Lyduėkių, Adutiškio–Mielagėnų. Tų salelių gyventojai yra ir *žadininkai*, ir *žalininkai*, pvz., *šǎku* „šoku“, *šǎkinù / šakinù* „šokinu“, *tėvas* „tėvas“, *tevelùkas / tevelùkas* „tėveliukas“. Aptariamose teritorijose (ypač Svėdasų) gyventojai yra *žadininkai*, bet ne *žalininkai* – išlaikė nepakitusius kirčiuotus balsius *ā* ir *ē*, bet neišlaikė nekirčiuotų, pvz., *brálei* „broliai“, bet *brǎliùkai* „broliaukai“, *šǎku* „šoku“, bet *šǎkinù* „šokinu“, *tėvas* „tėvas“, bet *tėvelùs* „tėvelis“, *sėkla* „sėkla“, bet *sėklėtė* „sėklytė“. Tai niekur kitur tarmėse nepasitaikantis variantas.

Žodžio gale junginį *lė* šiaurės rytų anykštėnai verčia į *lo*. (nuosekliai Svėdasuose, kiek rečiau Salosė ir Panemunėlyje), pvz., *sǎulǎ* „saulė“, *dėdelǎ* „didelė“, *tatùlǎ* „tetulė“, *gulǎs* „gulės“, *nenuti.lǎs* „nenutylės“ ir kt. Toks junginio *lė* kitimas neužfiksuotas jokioje kitoje tarmėje nei šnektose.

Kamiene kirčiuotą junginį *lė* atitinka *la*, pvz., *klǎtis* „klėtis“, *plǎšǎ* „plėšo“, *lǎkšu* „lėksiu“ ir kt. Tai irgi nedažnas pakitimas – jis dar būdingas kupiškėnams [7, žemėl. Nr. 28].

2. Vidurinis arealas (Surdėgis, Juostiniņkai, Andriėniškis, Skiemėnys, Rubikiai). Pakitę abu balsiai: kirčiuotas pailgėjęs *a* verčiamas į *ǎ*, *o* balsis *e* – į *ę*, pvz., *rǎtas* „ratas“, *bǎra* „barǎ“, *kǎsa* „kėsa“, *kǎlnas* „kalnas“, *dėgǎ* „dega“, *vėda* „veda“, *kėlmas* „kelmas“, *gėršu* „gersiu“. Tai ir bŭtų tikrieji *rotininkai*.

3. Pietų arealas (Kurkliai, Bėlninkai, Žemaitkiemis, Lyduėkiai, Žėlva, Kiaukliai, Zibalai, iš dalies Anykšėiai). Pakitę abu balsiai, bet jie verčiami arba gana aiškiais dvibalsiais *uo*, *ie*. (pvz., *suǎka* „sako“, *luǎpas* „lapas“, *kúolnas* „kalnas“, *kúorve* „karvė“, *giėras* „gėras“, *siėnas* „sėnas“, *kėlmas* „kelmas“), arba blankesniais diftongoidais *uo*, *ie*. su ne tokia ryškia dvibalsio pradžia (pvz., *sʷǎka* „sako“, *lʷǎpas* „lapas“, *kʷǎlnas* „kalnas“, *kʷǎrve* „karvė“, *gėras* „gėras“, *sėnas* „sėnas“, *kėlmas* „kelmas“). Ir vienu, ir kitu atveju šie *uo*. ir *ie*., „o. ir *ie*. yra trumpesni ir kiek blankesni už tikruosius *uo*, *ie*, todėl žymimi pusilgumo ženklau. Plg. *žėdas* „žiedas“ ir *žėme* „žemė“, *púodas* „puodas“ ir *puǎtis* „patys“. Šią ypatybę reikėtų vadinti *ruotininkavimu*.

2. 2. *Ruotininkavimas* nėra nuoseklus. Daugelyje šnektų sistemingai arba gana sistemingai kirčiuotas pailgėjęs balsis *e* verčiamas į *ie/ie..*. Pailgėjęs balsis *a* į *uo/uo..* verčiamas rečiau – šalia *ruotininkiškų* formų gali būti ir *rotininkiškų*: *stuò.las* ir *stò.las* „stalas“, *luò.pas* ir *lò.pas* „lapas“. Padėtis gana marga. Pavyzdžiui, visai nuoseklus *ruotininkavimas* (abiejų balsių dvibalsinimas) užfiksuotas Pažėlių kaime (Žėlvos parapija). Čia naujieji balsiai *uo*, *ie*, galima sakyti, sutampa su tikraisiais *uo*, *ie*. Bálninkuose *ruotininkuojama* dažnai. Plg. Bálninkuose ir jų apylinkėse populiarių sakinių *b'ò.lniku k'ò.roi ž'ò.gara(s) sut'ò.čije* || „Bálninkų karvę vilkas sutačijo (suėdė)“. Tačiau turimame Dapkūniškių šnektos įrašė (Bálninkų parapija) beveik nuosekliai *rotininkuojama*.

Suruotininkuojama ir Anykščių šnekte. Kaip ir kitose vietose, Anykščiuosė daug dažniau dvibalsinamas pailgėjęs balsis *e* negu pailgėjęs *a*. Pvz.: *kuò.sa* „kasa“, *s'ò.ka* „sako“, *prisistuò.te* „prisistatė“, *belúo.isvi* „belaisviai“, *úo.rkli* „arklį“, *kúo.roi* „karvę“, *sié.seris* „seserys“, *žié.mes* „žemės“, *atvié.škit* „atvežkite“, *daržié.li* „darželį“, *givié.nam* „gyvenome“ (Anykščių vienkiemis); *úo.rkli* „arklį“, *uò.lu* „alų“, *uò.piñus* „apynius“, *kuò.šikus* „pintines“, *pié.či* „krosnyje“ (Navariškiai); *può.jeme* „paėmė“, *žmag'ė.lis* „žmogelis“, *givié.na* „gyvena“ (Anykščiai) ir kt. Bet dažnesnės *rotininkiškos* formos, pvz.: *sò.ka* „sako“, *bò.sas* „bąsas“, *grò.žu* „gražų“, *šò.ltas* „šaltos“, *tė.kinas* „tekinas“ (Anykščių vienkiemis); *lò.pu* „lapų“, *bò.kanas* „kepalas“, *dò.rbas* „darbas“, *lò.idže* „leidžia“ (Navariškiai); *lò.idže* „leidžia“, *bò.rdavas* „bardavosi“, *vò.ikščeje* „vaikščiojo“, *vė.lnis* „velnias“, *apsižė.nije* „vedė“ (Anykščiai) ir kt.(2)

Kartais literatūroje nurodomas atsitiktinis *ruotininkavimas* [20, 51; 23, 86; 7, 20; 22, 69]. Iš tikrųjų šis reiškinys anykštėnų patarmės pietuose plačiai paplitęs. Tuo netrukus bus galima įsitikinti paklausius kompaktinę plokštelę su įrašais iš įvairių anykštėnų patarmės šnektų. Plokštelė pridėta prie spaudai parengtos knygos *Rytų aukštaičiai anykštėnai* (iš serijos *Lietuvių kalbos tarmės mokyklai*).

2. 3. *Ruotininkavimo* nėra A. Baranausko paskelbtuose tarminiuose tekstuose: nei anykštėnų tarme parašytoje poemoje *Anykščių šilėlis* [13, 2–23], nei knygos *Litauische Mundarten* pirmoje dalyje skelbtuose Anykščių parapijos tekstuose [11, 35–47]. Tikriausiai taip yra dėl to, kad Anykščių šnekte ši ypatybė nėra labai dažna. Apskritai einant iš pietų į šiaurę *ruotininkavimas* silpnėja.

Deja, *ruotininkavimo* nė vienoje anykštėnų patarmės šnekte nėra 1970 m. išleistoje chrestomatijoje *Lietuvių kalbos tarmės* [9, 301–309]. Dėl to šio straipsnio autorė yra maniusi, kad *ruotininkavimas* Anykščių šnekte yra labai vėlyvas [12, 44]. Suklaidino chrestomatijoje LKT paskelbtas Anykščių vietovės (Ažuožerių km.) tarminis tekstas. Sprendžiant iš jo, Anykščių šnekte nuosekliai *rotininkuojama*, pvz., *pavò.sari* „pavasari“, *grò.žu* „gražų“, *žò.bu* „žabų“, *pastò.tà* „pastato“, *snò.pas* „snapas“, *pasitò.ike* „pasitaikė“, *pė.ri* „pėri“, *senė.lis* „senelis“, *gė.r'a* „geria“ ir kt. [9, 303–304]. Dabar gavus to paties įrašo kopiją, paaiškėjo, kad tokio teksto nebuvo galima skelbti kaip *rotininkų* tarmės pavyzdžio, nes pasakotojas iš esmės *nerotininkavo*. Minėtus žodžius jis tarė *pavà.seri* „pavasari“, *grà.žu* „gražų“, *žà.bu* „žabų“, *pastà.ta* „pastato“, *snà.pus* „snapas“, *pasitá.ike* „pasitaikė“, *pė.ri* „pėri“, *senė.lis* „senelis“, *gė.re* „geria“ (bet kitos tarminės ypatybės išlaikytos gerai) (3). Dėl tariamo *rotininkavimo* neprestžiškumo žmonės ir tada, ir dabar jo vengia, todėl iš šio

(2) Įdomu, kad Anykščiuosė įvardį *aš* kai kurie tarmės atstovai taria *uo.š* / *ò.š*. *Ruotininkavimas* perkeltas iš pailgintos formos *uo.šen* ~ *à.šen* „aš“.

(3) Viename kitame žodyje pasakotojas lyg ir *surutininkuoja*, bet tie žodžiai ištarti nelabai aiškiai, pvz., *atò.skrenda* „atskrenda“, *vò.saru* „vasarą“, *gardė.snis* „gardesnis“.

teksto neįmanoma spręsti, ar tuo metu Anykščiųosė *rotininkuota*, ar kartais ir *ruotininukuota* (4).

2. 4. Galima spėti tokią *ruotininukavimo* priežastį. Pietinėje anykštėnų patarmės dalyje menkai tesiskiria ilgieji ir pusilgiai balsiai. Pavyzdžiui, žodžiuose *kítas* „kitas“, *bútas* „butas“ balsiai *i* ir *u* tariami beveik taip pat kaip žodžiuose *kíla* „kyla“, *búrtas* „būtas“. Taigi kirčiuoti trumpieji balsiai neretai ilgėja beveik iki ilgųjų. Jei būtų *rotininkuojama*, žodžiai *rado* ir *rodo* skambėtų beveik vienodai – *rɔda*. Balsiai *a* ir *o* lietuvių kalboje yra labai dažni, jų opozicijos neutralizacija nuskurdintų vokalizmo fonologinę sistemą – ji taptų labai nediferencijuota. Reikia turėti galvoje, kad ši neutralizacija jau yra įvykusi nekirčiuotame skiemenyje: žodis *ragù.čù* reiškia ir „ragučių“, ir „rogučių“. Nekirčiuotas *uo* taip pat yra virtęs į *a*, pvz., *padėlis* „puodelis“. Analogiškai suvienodėtų balsiai *e* ir *ė*. Žodžiai *gėda* ir *gedo* taptų beveik vienodi – *gɛda*. Dvibalsis *ie* nekirčiuotame skiemenyje taip pat virtęs į *e*, pvz., *pevítte* „pievytė“. Tokio skaičiaus opozicijų panaikinimas kalbą darytų sunkiai suprantamą. Todėl naujieji balsiai *ɔ* ir *ę* padiftongizuoti. Šiauriniai anykštėnai geriau išlaiko ilgųjų ir pusilgių balsių kontrastą, todėl *rotininkavimas* kalbos sistemos labai nepažeidžia, plg. *rɔda*. / *rɔɔda*. „rado“ ir *rɔ.da*. / *rɔ.ɔda*. „rado“.

3. ŠIAURINIAI IR PIETINIAI ANYKŠTĖNAI

Anykštėnai labai nevienodi ir pagal kitą fonetinį požymį – nekirčiuotų ilgųjų balsių tarimą. Šiuo požiūriu patarmėje taip pat skirtingi du arealai – šiaurinis ir pietinis.

3. 1. Šiaurinėje dalyje šie balsiai trumpinami iki pusilgių, pvz., *gi.vėnù* „gyvenu“, *rit.ɔj* „rytoj“, *pu.kúotas* „pūkuotas“, *grudù* „grūdų“. Šiame plote gyvenantys anykštėnai kalba panašiai kaip uteniškiai – juos iš esmės skiria *rotininkavimas*. Kadangi dabar *rotininkavimas* silpsta ir nyksta, šiauriniai anykštėnai dar labiau supanašėja su uteniškiais.

3. 2. Pietiniai anykštėnai nekirčiuotus ilguosius balsius trumpina iki trumpųjų, pvz., *givenù* „gyvenu“, *rit.ɔj* „rytoj“, *pukúotas* „pūkuotas“, *grudūr* „grūdų“ (5). Šio ploto anykštėnai artimi širvintiškių patarčiai. Labiausiai juos skiria *ruotininukavimo* / *rotininkavimo* buvimas ar nebuvimas (6).

3. 3. Šiaurinių ir pietinių anykštėnų ribą nustatyti nelengva. Pietinei daliai neabejotinai priklauso didelis plotas nuo Zibalų iki Kurklių. Problemų vėl kelia Anykščių šnektai. Z. Zinkevičiaus nuomone, riba eina pro Anykščius. Ilgieji nekirčiuoti balsiai Anykščiuosė trumpinami iki trumpųjų, bet pusilgumą balsiai *u* ir *i* išlaiko pokirtiniuose skiemenyse, pvz., *vírru* „vyrą“, *suŭkus* „sunkūs“ [20, 109–110].

(4) Chrestomatijoje *Lietuvių kalbos tarmės* yra ir daugiau „pagerinimų“. Vienaskaitos vardininko linksnio galūnė *-us* ištaisoma į *-as*, pvz., *gėrus* „pataisyta“ į *gėras* „gėras“, *snà.pus* į *snò.pas* „snapas“, *butel'ɔkus* į *butel'ɔkas* „buteliokas“ ir pan. Panaikintas žalininkavimas, pvz., rašoma *mà.kíntas* vietoj *makíntus* „mokytas“, *à.beláičù* u. vietoj *abeláičù* „obelaičių“, *paprà.tis* vietoj *papratís* „papatrys“ ir kt. Bendrinės kalbos garsai keičiami tarminiais: rašoma *žú.ndu* vietoj tariamo *žá.ndu* „žandą“, *duñti* vietoj *dañti* „dantį“ ir kt.

(5) Pietinėje anykštėnų patarmės dalyje ilgieji žodžio galo balsiai pastebimai ilgesni negu šiaurinėje. Plg. šiaurinių anykštėnų *vilkù*. / *vilkū*. „vilkų“ ir pietinių anykštėnų *vilkū*. „vilkų“.

(6) Yra ir kitų pietinių anykštėnų ir širvintiškių skirtumų. Visi *nežadininkuojantys* anykštėnai taria atvirus baslius *o*, *ė* (pvz., *brólis* „brolis“, *nóri* „nori“, *tėvas* „tėvas“, *sėdi* „sėdi“), o širvintiškiai juos taria uždarus (pvz., *brólis* „brolis“, *nóri* „nori“, *tėvas* „tėvas“, *sėdi* „sėdi“). Pietiniai anykštėnai dažnai monoftongizuoja netvirtapradžius atviro žodžio galo dvibalsius *ai*, *au*, *ei* (pvz., *labi* „labai“, *káulbi* „kaulai“, *sakù* „sakau“, *sáugu* „saugau“, *mati* „matei“, *áudi* „audei“). Panašiai juos vienbalsina tik šiauriausios širvintiškių šnektos, o dauguma širvintiškių šiuos dvibalsius vienbalsina tik nekirčiuotoje atviroje galūnėje.

Chrestomatijoje LKT paskelbtame Anykščių vietovės tekste visi nekirčiuoti ilgieji balsiai žymimi pusilgumo ženklų, pvz., *paprã.tĩs* „paprotyš“, *pragi.vĩ.n't* „pragyventi“, *gri.bãut'* „grybauti“, *pasislĩ.vãutu.* „pasislyvautų“ (siekinys), *slĩvu.* „slyvų“, *butel'õ.ku.* „butelioką“, *duñti.* „danti“, *žũ.ndu.* „žandą“ ir kt. [9, 304]. Tai tikrai nekorektiškai sutranskribuotas, „pataisytas“, „pagerintas“ tekstas. Pačiame įrašė nekirčiuotame skiemenyje ilgieji balsiai sutrumpinti iki trumpųjų. Minėti žodžiai ištarti taip: *paprã.tĩs* „paprotyš“, *pragi.vĩ.nĩf* „pragyventi“, *gri.bãut'* „grybauti“, *pasislivãutu* „pasislyvautų“ (siekinys), *slĩvu* „slyvų“, *butel'õ.ku* „butelioką“, *dañti* „danti“, *žã.ndu* „žandą“. Tokia pati padėtis yra ir trijuose Anykščių vietovės įrašuose, kurie bus paskelbti knygoje *Rytų aukštaičiai anykštėnai*, nekirčiuoti ilgieji balsiai nuosekliai trumpinami iki trumpųjų, pvz., *saptĩnũ.* „septynių“, *võ.lgik* „valgyk“, *givĩ.nũsu* „gyvensiu“, *aštãnũ.* „aštuonių“ (Anykščių vienkiemis); *gri.bãutu* „grybautų“ (siekinys), *mĩ.ška* „miško“, *darĩ.dava* „darydavo“, *platũ.ma* „platumo“, *iškũrenbĩ.* „iškūrenai“ (Navariškiai); *negiv'õ.nã* „negyvena“, *raštãjais* „rašytojas“, *givatãs* „gyvates“, *gã.udidava* „gaudydavo“, *giv'õ.ũu* „gyvačių“ (Anykščiai) ir kt. Taigi Anykščių šnekta tikrai priklauso pietiniams anykštėnams.

Andrióniško šnekta priskirta šiauriniams anykštėnams, bet čia nekirčiuoti pusilgiai balsiai tariami ne visai nuosekliai. Pasakoma ir *gri.ũũ.ke* „gryčiuokė“, *sunãĩ* „sūnūs“, ir *gri.ũũ.ke* „gryčiuokė“, *sunãĩ* „sūnūs“. Nuosekliau išlaikomas pokirtinių skiemenų pusilgumas, pvz., *lĩ.nu.* „liną“, *piĩtti.* „pirtį“ ir kt.

Šiaurinių ir pietinių anykštėnų riba eina šiek tiek šiauriau Anykščių, apimdama Eļmininkus, bet rytuose pasuka į pietus – Rubikiai priklauso šiauriniams anykštėnams, nes nekirčiuotame skiemenyje ilgieji balsiai čia išlaiko pusilgumą (žr. pav.).

IŠVADOS

1. Anykštėnų patarmės ribos šiek tiek koreguotinos. Kairiojoje Šventosios upės pusėje esantys Vidiškių ir Kavarsko parapijų kaimai priklauso ne anykštėnų, bet širvintiškių patarmei. Vakarinė anykštėnų patarmės riba ilgu ruožu atsitraukia nuo Šventosios. Apie šį neatitikimą dar 1980 m. užsiminė Z. Zinkevičius, bet daugelyje tarmių žemėlapių ši korekcija nefiksuojama. Anykštėnams sąlygiškai priklauso Panemunėlis (paribio šnekta), o pietuose – Zibalų šnekta.

2. Pagal pagrindinį anykštėnų patarmės požymį (kirčiuoto pailgėjusio baltio *a* vertimą į *õ* ir atitinkamą baltio *e* vertimą į *ẽ*) anykštėnų patarmėje skirtini trys arealai: šiaurės rytų, kur kinta tik baltis *a* (pvz., *rõ.tã* „ratas“, bet *gẽ.rã* „gėras“), vidurinis, kur kinta abu balsiai (pvz., *rõ.tã* „ratas“, *gẽ.rã* „gėras“), ir pietų, kur taip pat kinta abu balsiai, bet jie virsta diftongais *uo*, *ie* arba diftongoidais *uo*, *ie* (pvz., *ruõ.tã* / *rõ.tã* „ratas“, *giẽ.rã* / *gẽ.rã* „gėras“). Šis pakitimas nėra labai nuoseklus. Gana sistemingai dvibalsinamas baltis *e*, gerokai rečiau – baltis *a*.

3. *Ruotininkavimo* priežastis – menkas skirtumas tarp ilgųjų ir pusilgių baltių pietinėje anykštėnų patarmės dalyje. *Rotininkuojant* beveik visai suvienodėtų kirčiuotas pailgėjęs baltis *a* ir *õ* (pavyzdžiui, žodžiai *rãdo* ir *rõdo* skambėtų beveik ar net visai vienodai – *rõdã*); suvienodėtų ir pailgėjęs baltis *e* su *ẽ* (pavyzdžiui, žodžiai *gẽdo* ir *gẽdã* skambėtų *gẽdã*). Taigi dėl *rotininkavimo* atsiradę balsiai *õ* ir *ẽ* padvibalsinti.

4. Pagal nekirčiuotų ilgųjų baltių tarimą anykštėnai skirtini į dvi dalis: šiaurinius, kur nekirčiuoti ilgieji balsiai sutrumpinti iki pusilgių (pvz., *gi. venũ* „gyvenu“, *pu.kũotas* „pūkuotas“), ir pietinius, kur šie balsiai trumpinami iki trumpųjų (pvz., *giventũ* „gyvenu“, *pukũotas*

„pūkuotas“). Riba tarp abiejų dalių eina šiek tiek šiauriau Anykščių, bet rytuose pasuka į pietus – šiauriniams anykštėnams priklauso Rubikių šnekta.

Gauta 2011 07 28
Priimta 2011 10 08

Literatūra ir šaltiniai

- [1] БАРАНОВСКИЙ, Антоний. *Замѣтки о литовскомъ языкѣ и словарѣ*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1898. 83 p.
- [2] GIRDENIS, Aleksas; ZINKEVIČIUS, Zigmąs. Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. *Kalbotyra*, 1966, t. 14, p. 139–147.
- [3] JAUNIUS, Kazimieras. Straipsnis apie Ukmergės tarmę. *Памятная книжка Ковенской губернии на 1891 годъ*. Ковна: Въ Типографіи Ковенскаго Губернскаго Правленія, 1890, p. 385–387.
- [4] JUSZKA, Jon's. *Kalbos lėtuviszko lėžuóo ir lėtuviszkas sztatraszimas arba ortograpija*. Peterburge: Spaustuvéje Mokslu Akademijos, 1861. 56 p.
- [5] KAVALIAUSKAS, Vidas; MARKEVIČIENĖ Žaneta. *Lietuvių kalbos tarmės* (žemėlapis). Vilnius: Briedis, 2005.
- [6] KURSCHAT, Friedrich. *Grammatik der litauischen Sprache*. Halle: Verlag der Buchhandlung des Waisenhauses, 1876. 476 p.
- [7] LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas*. 2. Vilnius: Mokslo, 1972. 148 p. Priedas – 112 žemėlapių.
- [8] LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Sudarė K. Morkūnas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008. 633 p.
- [9] LKT – *Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*. Sudarė E. Grinaveckienė ir kt. Vilnius: Mintis, 1970. 518 p.
- [10] LKTCh – *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Sudarė R. Bacevičiūtė ir kt. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2004. 327 p.
- [11] LM – *Litauische Mundarten gesammelt von A. Baranowski, Franz Specht*. Band 1. Leipzig: Verlag von K. F. Koehler, 1920. 467 p.
- [12] MARKEVIČIENĖ, Žaneta. Anykščių šnekto pokyčiai. *Kalbotyra*, 2004, t. 53(1), p. 39–45.
- [13] OT – *Ostlitauische Texte herausgegeben von Anton Baranowski und Hugo Weber*. Weimar: Hermann Bährlau, 1882. 23 p.
- [14] PLKG – *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*. Vyr. red. J. Balčikonis, B. Larinas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros l-kla, 1957. 655 p.
- [15] SALYS, Antanas. *Lietuvių kalbos tarmės*. Iš: A. SALYS. *Raštai*. T. IV. *Lietuvių kalbos tarmės*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1992, p. 1–140.
- [16] SALYS, Antanas. *Lietuvių kalbos tarmės*. Iš: A. SALYS. *Raštai*. T. IV. *Lietuvių kalbos tarmės*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1992, p. 289–318.
- [17] S.-Sz. – *Kristupo Sapūno ir Teofilio Šulco gramatika*. Iš: *Sapūno ir Šulco gramatika „Compendium Grammaticae Lithvanicae“*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. 335 p.
- [18] SCHLEICHER, August. *Litauische Grammatic*. Prag: J. G. Calvé'sche Ferlagsbuchhandlung, 1856. 342 p.
- [19] URBANAVIČIŪTĖ-MARKEVIČIENĖ, Žaneta. Dar kartą apie rytų aukštaičių tarmių ribas. *Kalbotyra*, 1994, t. 43(1), p. 85–87.
- [20] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis, 1966. 542 p.
- [21] ZINKEVIČIUS, Zigmąs. Dėl rytų aukštaičių patarmių istorijos. *Baltistica*, 1980, t. 16(2), p. 138–139.

- [22] ZINKEVIČIUS, Zigmas. *Lietuvių kalbos dialektologija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1994. 190 p.
- [23] ZINKEVIČIUS, Zigmas. *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006. 293 p.
- [24] ZINKEVIČIUS, Zigmas. Senujų lietuvių kalbos gramatikų duomenys ir ano meto tarmės. *Lituanistica*, 2009, t. 55, Nr. 1–2 (77–78), p. 52–57.

ŽANETA MARKEVIČIENĖ

Differentiation of the Anykštėnai subdialect

Summary

The Lithuanian dialects have been thoroughly researched; however, analysis of vast empirical materials (i. e. sound recordings and transcribed texts) may result in detecting more scarcely known facts. Part of the present article is related to a slight correction of the Anykštėnai subdialectal area limits. Although the area of the subdialect is small, its inhabitants speak in highly diverse manners. Judging by the changes of the lengthened stressed vowels *a* and *e* in the subdialect under discussion, three subdialectal areas become prominent, i. e. (1) the northeastern area where only the vowel *a* undergoes changing (e. g., *rō.tas* ‘wheel’ vs. *gė.ras* ‘good’), i. e. a partial *rotininkai* feature; (2) the middle area where both vowels undergo changing (e. g., *rō.tas* ‘wheel’ vs. *gė.ras* ‘good’), i. e. a full *rotininkai* feature, and (3) the south area where both vowels undergo changes, yet they are diphthongised not in a fully consequent manner (e. g., *ruō.tas* / *r^uō.tas* ‘wheel’ vs. *giė.ras* / *gė̃.ras* ‘good’), i. e. the *ruotininkai* feature. The reason for the occurrence of the *ruotininkai* feature is avoidance of neutralisation of the opposition between the vowels *a* and *o* in stressed syllables. In the case of the occurrence of the *rotininkai* feature, the vowels *a* and *o*, as well as *e* and *ė* undergo almost total nivellation (e. g., the Standard Lithuanian words *rado* ‘found’ and *rodo* ‘is showing’ would sound almost identically, i. e. *rɔda*, and the words *gedo* ‘got rotten’ and *gėda* ‘shame’ sound as *gɛda*. Therefore, the lengthened stressed vowels *a* and *e* are diphthongised, yet they do not match the real diphthongs *uo* and *ie*.

Two areas of the Anykštėnai subdialect may be also distinguished on another basis. i. e. according to the pronunciation of unstressed long vowels. Representatives of the **northern** part of the Anykštėnai subdialect shorten them up to half-long vowels: e. g., *gi.venù* ‘I am living’, *pukúotas* ‘fuzzy’; meanwhile, representatives of the **southern** part (not to be confused with the **south** Anykštėnai subdialect) shorten them up to short ones: e. g., *givenù* ‘I am living’, *pukúotas* ‘fuzzy’. The limit between the two areas is located slightly to the north from Anykščiai, but it diverges slightly to the south in the eastern part of the subdialectal area.

Key words: Anykštėnai subdialect, area, change of stressed lengthened *a* and *e* vowels, northern and southern Anykštėnai